

ADRIAN
GOLDSWORTHY

CARTHAGO

Vertaald door
Corrie van den Bergen
Carola Kloos

Ambo|Amsterdam

INHOUD

Voorwoord bij de Nederlandse uitgave 5

Voorwoord 9

Inleiding 13

1 De opponenten 27

I DE EERSTE PUNISCHE OORLOG 264-241 V.CHR.

2 Het uitbreken van de oorlog 69

3 De oorlog op het land 81

4 De oorlog op zee 103

5 Het einde 135

II DE TWEDE PUNISCHE OORLOG 218-201 V.CHR.

6 De oorzaken van de Tweede Punische Oorlog 151

7 De invasie 175

8 De slag bij Cannae. Rome bedreigd 205

9 De oorlog in Italië, 216-203 v.Chr. 234

10 Spanje, Macedonië en Sicilië 260

11 De opkomst van Scipio, 210-205 v.Chr. 288

12 Afrika 308

13 Rome, het begin van een wereldrijk 335

III DE DERDE PUNISCHE OORLOG, 149-146 V.CHR.

- 14 'Delenda Carthago' 359
- 15 De Derde Punische Oorlog 370
- 16 De erfenis 389

Noten 403

Chronologie 427

Appendix I – Het republikeinse politieke stelsel 437

Appendix II – Het consulaire leger 439

Register 441

VOORWOORD

BIJ DE NEDERLANDSE UITGAVE

In de acht jaar sinds dit boek voor het eerst in het Engels verscheen zijn er nauwelijks gegevens opgedoken die tot een beter begrip van de Punische Oorlogen kunnen leiden. Er zijn geen nieuwe literaire bronnen ontdekt. We zouden graag beschikken over de verloren gegane boeken van Polybius, en nog liever over historische werken die vanuit Carthaags perspectief geschreven zijn, maar die zullen waarschijnlijk nooit gevonden worden. Archeologische opgravingen geven ons een steeds beter beeld van de samenlevingen in deze periode, maar ze vertellen ons hoofdzakelijk iets over de cultuur en over ontwikkelingen op de lange termijn, niet over het verloop van de Punische Oorlogen. Wellicht komt hier verandering in. Een groep Spaanse archeologen heeft onlangs het terrein van een veldslag uit de Tweede Punische Oorlog ontdekt. Het onderzoek bevindt zich nog in de beginfase, maar het ziet er veelbelovend uit. Wie weet kan het ons van alles vertellen over deze veldslag en over de gevechtsuitrusting van beide partijen in deze oorlog. Er wordt tegenwoordig intensiever naar slagvelden gezocht en hopelijk worden er binnenkort meer van zulke terreinen gelokaliseerd en onderzocht.

Ondanks het gebrek aan nieuwe gegevens is er de laatste tijd wel een aantal boeken verschenen over aspecten van de Punische Oorlogen. Hoewel daar uitstekende studies bij zijn, heb ik er geen aanleiding in gezien dit boek op hoofdlijnen te herzien, hoogstens in een paar onbetekenende details. Waar we niet over voldoende materiaal beschikken, komt het op de interpretatie aan en kunnen de meningen verschillen.

Ook buiten de universiteit bestaat er belangstelling voor de Punische Oorlogen en vooral voor de persoon van Hannibal Barca. Er is een aantal speel-

films over hem gepland – er is er al een in productie – en hij is nog steeds onderwerp van romans en televisieprogramma's. Ik heb al aan heel wat documentaires over Romeinse geschiedenis meegewerkt, maar geen onderwerp kwam zo vaak voor als Hannibal en zijn strijd met Rome. Het ging daarbij zowel om gewone als om gedramatiseerde documentaires, en zelfs om een echt drama voor de BBC met Alexander Siddig in de hoofdrol, waarvoor ik historische adviezen heb gegeven. Heel apart waren enkele afleveringen van de BBC-serie *Time Commanders*, waarbij teams het tegen elkaar opnamen in een computerspel. In het spel commandeerde je een leger en kon je een veldslag uit het verleden – zoals Trebia of Cannae – opnieuw laten plaatsvinden. De Romeinen wonnen bij Cannae; ze verpletterden de Carthagers, zoals Varro bedoeld had.

Het draait daarbij bijna altijd om Hannibal. Een militair genie dat spectaculaire overwinningen behaalt alvorens te bezwijken vormt uitstekende stof voor drama; verder herinnert hij aan Napoleon en andere generaals uit het recente verleden. Maar anders dan bij deze mannen weten we zo goed als niets van Hannibals privéleven, zijn ideeën en zijn motivatie. Het was dus best lastig om mee te werken aan een drama over hem en er deden zich weer heel andere problemen voor dan bij het schrijven van een historische studie. Hoe kun je informatie overbrengen zonder je publiek te overdonderen met details of het verhaal te traag te maken? Dat was een fascinerend probleem. Wat zijn bijvoorbeeld de elementen waarom het draait in de slag bij Cannae of de slag bij Zama, en hoe kun je die praktisch en helder in beeld brengen zonder het publiek te vervelen? Sommige problemen kende ik al, zoals het gevaar dat je relatief te veel aandacht geeft aan Hannibals heroïsche tocht naar Italië en speciaal het oversteken van de Alpen.

In dit boek heb ik geprobeerd zulke gebeurtenissen in de juiste verhouding te zien. De tocht naar Italië was dramatisch genoeg, maar toch slechts het voorspel van Hannibals oorlog met Rome. Verder waren Hannibals veldtochten slechts een onderdeel van de Tweede Punische Oorlog, en die was weer een onderdeel van het langdurige conflict tussen Rome en Carthago. Je begrijpt de afzonderlijke voorvallen beter als je ze in hun bredere context ziet. Verder wilde ik gewoon het verhaal van deze titanenstrijd vertellen. Het was een dramatische strijd met consequenties voor het aanzicht van de wereld. Rome was nu de weg ingeslagen naar de heerschappij over de bekende wereld.

Adrian Goldsworthy
mei 2008

VOORWOORD

‘O ja, Hannibal en zijn olifanten.’ Zo reageerde bijna iedereen als ik vertelde dat ik een boek schreef over de Punische Oorlogen. Vaak werden de Alpen nog genoemd, af en toe doken de Romeinen op, maar dan had je het wel ongeveer gehad. Slechts een handjevol mensen had enig benul van de tijd waarin deze conflicten werden uitgevochten, of wist te vertellen wie de strijdende partijen waren en wie er gewonnen had. Een enkeling, meestal iemand die oude of militaire geschiedenis als hobby had, wist er meer van, vaak tot in de kleinste details, zoals de tactiek die was toegepast bij deze of gene veldslag of de bijzonderheden van de Punische godsdienst. Het is misschien al heel wat dat iemand überhaupt iets weet van oorlogen die zich zo’n 2200 jaar geleden hebben afgespeeld, maar we moeten bedenken dat de kennis van de Punische Oorlogen pas in de laatste paar generaties is weggezakt in Europa en Noord-Amerika. Tot ver in de twintigste eeuw speelden Grieks en Latijn een voorname rol in het westerse curriculum; ontwikkelde mensen waren vertrouwd met de belangrijkste gebeurtenissen en personen uit de Grieks-Romeinse wereld, vooral wanneer een van de grote klassieke schrijvers erover geschreven had, en er werd vaak op gezinspeeld in de beeldende kunst en de literatuur.

Dat is nu allemaal veranderd. Slechts weinig leerlingen krijgen nog Latijn en Grieks en steeds minder mensen hebben weet van de klassieke wortels van de moderne cultuur. Jeugdherinneringen – vaak niet zulke prettige – aan de kennismaking met Caesars *Gallische Oorlog*, met het passivum, de conjunctivus en de ablativus absolutus worden steeds minder gewoon. Ik behoor tot de betrekkelijk kleine minderheid van mijn generatie die op een school zat waar Latijn vanaf je negende verplicht was. Ik herinner me nog hoe ik worstelde met een

passage in mijn eerste Latijnse schoolboek, een boek met eenvoudige teksten waarin maar een paar werkwoordsvormen werden gebruikt, over Regulus die deed wat hij onder ede had beloofd, ook al hield dat in dat hij werd doodgemarteld. Zulke opvoedende lectuur was eind jaren zeventig al zeldzaam en is nu geheel uit de mode, maar lange tijd vond men verhalen over figuren als Regulus, Cincinnatus of Horatius Cocles bij uitstek geschikt voor kinderen. Je kunt nu zelfs oude geschiedenis of filosofie gaan studeren zonder dat je ooit Grieks of Latijn hebt gehad. Hollywoodproducties als *Spartacus* of *Ben Hur* doen eerder een belletje rinkelen bij het grote publiek dan de namen Polybius, Livius en Tacitus. Dit is hoogstwaarschijnlijk een onomkeerbare trend. Toch bestaat er nog steeds belangstelling voor het verre verleden, zoals blijkt uit het aantal documentaires over geschiedenis en archeologie op televisie. Hier zijn verschillende redenen voor. De klassieke oudheid kende veel dramatische gebeurtenissen en opmerkelijke persoonlijkheden, charismatische figuren met een vaak heroïsche en tragische levensloop. Kortom, de oudheid levert prachtige verhalen, die nog steeds de moeite van het vertellen waard zijn. Verder is onze huidige cultuur verregaand beïnvloed door de klassieke oudheid, trouwens ook door het christendom.

Dit boek gaat over militaire geschiedenis. Het richt zich niet in de eerste plaats tot een academisch publiek. Het biedt een toegankelijk verslag en een analyse van de drie oorlogen tussen Rome en Carthago in de derde en tweede eeuw v.Chr., in de context van de strijd om de dominantie tussen deze twee steden en tegen de achtergrond van de krijgskunst van die dagen. Ik heb niet naar volledigheid gestreefd bij mijn literatuurverwijzingen, en evenmin bij mijn vermelding van theorieën en interpretaties van negentiende- en twintigste-eeuwse geleerden. Ik heb me daarentegen toegelegd op de antieke bronnen, die onmisbaar zijn voor een beter begrip van het onderwerp. Vrijwel al deze teksten zijn in vertaling verschenen. De gemiddelde lezer heeft misschien geen behoefte aan alle verwijzingen naar antieke en moderne werken, maar wie meer dan gemiddeld geïnteresseerd is, kan het merendeel van de boeken en artikelen over aspecten van de Punische Oorlogen op het spoor komen via de bibliografieën in de hier vermelde moderne literatuur. Ik noem hier de twee beste werken over de Eerste en de Tweede Punische Oorlog als het gaat om verhalende geschiedschrijving: J. Lazenby, *The First Punic War* (Londen 1995), en van dezelfde schrijver *Hannibal's War* (Warminster 1978, herdrukt met een nieuwe inleiding Oklahoma 1998). Deze boeken behelzen ook een uitvoerige bespreking van de primaire bronnen; ze vormen daarmee een uitstekend uitgangspunt voor verdere studie.

Wie deze periode serieus bestudeert, kan niet heen om F. Walbank, *A Histo-*

rical Commentary on Polybius, 3 volumes (Oxford 1970, onlangs opnieuw uitgegeven). Ik had welhaast op elke bladzijde van dit boek naar dat unieke werk kunnen verwijzen. J. Kromayer & G. Veith, *Antike Schlachtfelder* (Berlijn 1903-1931) en de bijbehorende *Schlachtenatlas* (Gotha 1922) vormen nog altijd de basis voor iedereen die zich bezighoudt met de locatie van de grote veldslagen in deze periode. Veel slagvelden zijn intussen niet met zekerheid te lokaliseren. In de onderhavige studie heb ik me hier alleen stellig over uitgelaten als ik de plek zelf had bezocht. Zelfs de beste kaart weegt niet op tegen de indruk die je krijgt als je er rondloopt. Overigens draagt kennis van de precieze locatie in veel gevallen niet bij aan ons inzicht in de oorlogen als geheel.

Heel wat discussies hebben me in de loop der jaren geholpen de ideeën te ontwikkelen die ik hieronder te berde breng. Wat ik speciaal wil noemen, is een reeks werkcolleges over de Tweede Punische Oorlog, die ik samen met Louis Rawlings in 1996-1997 heb gegeven in het kader van het MA-programma aan de universiteit van Cardiff. Verder wil ik alle familieleden en vrienden bedanken die de eerste versies van de tekst hebben gelezen en van nuttig commentaar hebben voorzien, in het bijzonder Ian Hughes en Kevin Powell. Tot slot wil ik mijn dank betuigen aan Nick Chapman, indertijd werkzaam bij uitgeverij Cassell, die het idee voor dit boek in zijn huidige vorm heeft geopperd en mij de opdracht heeft verstrekt.

NB Alle eeuwen en jaartallen die in dit boek worden genoemd, zijn vóór Christus, tenzij er expliciet bij wordt vermeld dat het na Christus is.

INLEIDING

De strijd tussen Rome en Carthago duurde ruim een eeuw, van het eerste treffen in 265 tot de verwoesting van Carthago in 146. De grootschaligheid van de Eerste en Tweede Oorlog is vóór de moderne tijd zelden geëvenaard. In de Eerste Oorlog konden beide partijen beschikken over een vloot van meer dan 300 oorlogsschepen met een bemanning van ruim 100.000 man. In de Tweede Oorlog werden honderdduizenden opgeroepen om deel te nemen aan de gevechten. De kosten die dit alles met zich meebracht – de bouw van zoveel galeien, de soldij, uitrusting en voeding van zoveel manschappen – putten de twee grootmachten uit. Nog groter was het verlies aan mensenlevens. Zo sneuvelden in 216 aan de kant van de Romeinen in één enkele veldslag ongeveer 50.000 man. In de Tweede Punische Oorlog kwam een aanzienlijk deel van de mannelijke bevolking van Rome om het leven, voornamelijk in de eerste oorlogsjaren. Niet alleen militairen kwamen om. Veel burgers werden afgeslacht wanneer een van de legers een stad innam, anderen werden gedood door de bendes die plunderend rondtrokken en akkers en dorpen van de tegenpartij verwoestten; verder moeten we ervan uitgaan, zij het zonder veel concreet bewijs, dat nog veel meer mensen aan ziekten en honger overleden. Anderen werden gevangengenomen en als slaaf verkocht, waarna ze de rest van hun leven tot een ellendig, eentonig bestaan waren veroordeeld.

Toen de strijd was afgelopen, was Carthago met de grond gelijkgemaakt. Als staat bestond het niet meer en zijn beschaving was vrijwel totaal te gronde gegaan. In 265 was Rome nog een louter Italische macht; in 146 had het de dominantie over het hele Middellandse Zeebekken verworven, wat zou uitlopen op de meer dan vijfhonderdjarige heerschappij van Rome over West-Europa,

Noord-Afrika en het Nabije Oosten. De interventie op Sicilië die tot de confrontatie met Carthago leidde, was de eerste missie van het Romeinse leger buiten Italië. Het Romeinse imperialisme dateert al van vroeger, want in 265 had Rome het hele Italische schiereiland ten zuiden van de Po al opgeslokt, maar door de strijd met Carthago kwam het in een stroomversnelling. Door de Punische Oorlogen raakten de Romeinen vertrouwd met oorlogvoering op enorme schaal, waarbij ze hun legers naar steeds afgelegener streken stuurden; vaak werden er op hetzelfde moment operaties uitgevoerd op verschillende, ver van elkaar verwijderde locaties. De uiteindelijke zege over Carthago versterkte de wilskracht waarmee de Romeinen oorlog voerden, die hen zo lastig te verslaan zou maken. De wereld zou er heel anders uitzien als de Romeinen de Punische Oorlogen verloren hadden. In elk geval zou zo'n nederlaag de Romeinse expansie ernstig hebben vertraagd en misschien wel definitief een halt hebben toegeroepen. Vooral West-Europa is diepgaand beïnvloed door de eeuwen van Romeinse overheersing, zowel direct als indirect dankzij de renaissance. Toen de Europeanen Amerika koloniseerden en grote overzeese rijken stichtten, brachten ze hun Latijnse talen, rechtsstelsels en beschaving over naar andere werelddelen. Dat was misschien allemaal niet gebeurd als de Romeinen in 241 hadden verloren of bezweken waren onder de aanval van Hannibal.

De Punische Oorlogen vertegenwoordigen een belangrijke fase in de geschiedenis van Rome en de opkomst van het Romeinse Rijk. Dit ruim honderd jaar durende conflict, vermoedelijk het grootste van de antieke wereld, is ook een van de best gedocumenteerde, al vertoont onze kennis nog aanzienlijke hiaten. De drie oorlogen tussen deze twee grote steden waren in allerlei opzichten heroïsch: qua omvang, intensiteit en drama, en door de markante persoonlijkheden die er een rol in speelden. Aan Romeinse zijde had je mensen als Fabius Maximus, die de republiek redde door een treffen te vermijden, en Marcellus, zijn veel agressievere tijdgenoot, die een Gallische koning had gedood in een tweegevecht. Dan zijn er de vele leden van de familie Scipio, in de eerste plaats Publius Scipio Africanus, die Spanje veroverde en Afrika binnenviel, en diens geadopteerde kleinzoon en naamgenoot Scipio Aemilianus, die in 146 Carthago verwoestte en tranen vergoot bij de gedachte dat zijn vaderstad misschien ooit door hetzelfde lot zou worden getroffen. Aan de andere kant had je de hansworsten en incompetentelingen, zoals Appius Claudius Pulcher en Gaius Flaminius, die allebei de voortekenen negeerden en leden aan een gebrek aan gezond verstand, waardoor ze hun troepen in het verderf stortten. Sommige figuren namen zo snel mythische proporties aan dat we niet goed kunnen achterhalen wat ze precies hebben gedaan. Marcus Regulus werd door

de vijand gevangengenomen; het verhaal ging dat ze hem naar Rome stuurden om de senaat tot het sluiten van vrede te bewegen, nadat ze hem eerst een dure eed hadden laten zweren dat hij zou terugkomen. Regulus adviseerde de senaat om door te vechten tot de overwinning was behaald en ging vervolgens naar Afrika terug, waar hij werd doodgemarteld. Aan Carthaagse kant behoorden de meest charismatische figuren allemaal tot de familie van de Barciden. Het bekendst zijn Hamilcar, de vader, die in de Eerste Punische Oorlog een guerrilla voerde op Sicilië en een geregelde veldslag vermeed, en vooral Hannibal. Om Hannibal hangt de glamour van het militaire genie dat glansrijke overwinningen behaalt maar de oorlog uiteindelijk verliest, zoals Napoleon en Robert E. Lee. Zijn tocht vanuit Spanje over de Alpen naar Italië en de veldslagen die hij daar won vormen stof voor evenzovele heldendichten. De hoofdrolspelers in het conflict waren niet allemaal Carthageters of Romeinen. Er waren ook Grieken, zoals Hiero, de sluwe heerser van het grote Syracuse op Sicilië, en zijn verwant Archimedes, de meetkundige die fantastische oorlogsmachinerie ontwierp en volgens het verhaal gedood is toen hij er bezwaar tegen maakte dat hij gestoord werd bij het oplossen van een wiskundig probleem. Dan was er de Numidische koning Masinissa, die tegen zijn negentigste nog kinderen verwekte en aan het hoofd van zijn troepen ten strijde trok.

De Punische Oorlogen brachten de Romeinen ertoe een begin te maken met de optekening van hun geschiedenis, eerst in het Grieks, vervolgens in het Latijn. Ook anderen beseften het belang van het conflict en veel Griekse auteurs schreven een geschiedenis van de strijd, waarin ze de snelle opkomst van de Romeinse macht trachtten te verklaren. Deze oorlogen, die tweeëntwintig eeuwen geleden begonnen, staan nog volop in de belangstelling, en Cannae is een van de weinige veldslagen vóór de achttiende eeuw n.Chr. die tegenwoordig nog worden behandeld op de militaire academie. Napoleon beschouwde Hannibal als een van de 'Grote Commandanten' uit het verleden, van wiens campagnes moderne generaals nog wat konden leren. In de negentiende eeuw n.Chr. bestudeerden Duitse academici en militairen de Tweede Punische Oorlog diepgaand, soms tot in de kleinste details, en von Schlieffen, de architect van de aanval op Frankrijk in 1914, deed een bewuste poging Hannibals geniale krijgstactiek op grote schaal nieuw leven in te blazen. Ook Liddell Hart en Fuller, twee vooraanstaande Britse krijgskundigen uit de eerste helft van de twintigste eeuw n.Chr., becommentarieerden het conflict uit de derde eeuw v.Chr. en putten er inspiratie uit. De Eerste en Tweede Punische Oorlog leken vooral relevant in de twintigste eeuw met zijn wereldomspannende oorlogen; het uitbreken van de oorlog in 1939 was het rechtstreekse gevolg van de ontevredenheid van de ene partij over het verdrag dat een eind maakte aan de oorlog van

1914-1918, net zoals de reden waarom Carthago in 218 opnieuw tegen Rome ten strijde trok naar het schijnt gelegen was in wrok over het hardvochtige verdrag van 241. Nog in de Golfoorlog in 1991 n.Chr. beweerde de VN-commandant dat hij zich bij zijn snelle, hoogst succesvolle operatie had laten inspireren door de campagnes van Hannibal. Ervaren militairen schrijven nog steeds graag over

de Punische Oorlogen, waarbij ze hun eigen praktijkkennis gebruiken om nieuwe inzichten te verwerven en vaak lessen trekken uit het verleden ten behoeve van de moderne strategie en tactiek. Anderen, zowel militairen als burgers, zijn nog steeds gefascineerd door de kwestie van de route die Hannibal met zijn leger en zijn olifanten volgde over de Alpen; de discussie hierover is

nog steeds niet verstornd. Er verschijnen nieuwe boeken, en veel oudere werken worden herdrukt.¹

Militaire geschiedenis is niet meer populair aan westerse universiteiten, en academici produceren betrekkelijk weinig studies over Romeinse oorlogvoering. De invloedrijkste werken over de strategie, de tactiek en de locatie van antieke slagvelden stammen voornamelijk uit het eind van de negentiende of het begin van de twintigste eeuw n.Chr. In de politieke, sociale en economische wetenschappen zijn studies uit die tijd al lang aangevuld of – soms meerdere malen – door recentere werken vervangen. Maar al schrijven oudhistorici tegenwoordig niet vaak over militaire geschiedenis, er gaat zelden een jaar voorbij waarin niet een boek of artikel verschijnt over een aspect van de Punische Oorlogen. Soms vormen nieuwe archeologische vondsten de aanleiding tot zo'n boek, maar de overgrote meerderheid behelst nieuwe interpretaties van het bestaande materiaal. Er schijnt nog steeds belangstelling te bestaan voor de Punische cultuur in Frankrijk, ten dele als gevolg van de opwindende archeologische ontdekkingen op de plaats van Carthago zelf; de opgravingen zijn begonnen toen het gebied nog onder Frans bestuur stond en gaan nog steeds door. Een tijdlang hongerden de inwoners van het negentiende-eeuwse Frankrijk net zo sterk naar alles wat Carthaags was als zij en veel andere landen hongerden naar de voortbrengselen van de beschaving van het oude Egypte. Een product van die belangstelling was Flauberts wreedaardige roman *Salammbô*.

Er is al veel over de Punische Oorlogen geschreven en je kunt je afvragen wat daar nog aan kan worden toegevoegd. Over sommige onderdelen is zo uitvoerig gediscussieerd dat er nauwelijks iets nieuws over te zeggen valt. Toch ontbreekt er nog iets. Er zijn niet veel studies die alle drie de oorlogen behandelen; de meeste concentreren zich op één, meestal de Tweede Punische Oorlog. De Eerste Punische Oorlog kan misschien goed apart worden behandeld, al is er in feite weinig aandacht aan besteed en is er pas kortgeleden een studie in het Engels over verschenen die aan moderne maatstaven voldoet, maar de Tweede en Derde Oorlog zijn een rechtstreeks gevolg van de voorafgaande. De drie oorlogen waren episodisch in de langdurige strijd tussen Rome en Carthago en moeten in die context worden gezien. De oorzaken, de doelen die elke partij door de oorlog wilde bereiken en het verloop van de twee laatste oorlogen hingen direct samen met de uitslag van de voorafgaande botsingen. Een paar studies behandelen alle drie de oorlogen, maar ze voldoen niet. De gebreken van deze studies vinden we veelal ook in de literatuur over aspecten van het conflict, bijvoorbeeld het idee dat de Romeinse politiek gedomineerd werd door duidelijk omschreven partijen, een interpretatie die niet meer wordt aanvaard in gezaghebbende studies over de politiek in die periode. Wat meer is, ze gaan

er bij hun analyse van de campagnes meestal van uit dat daarbij in wezen dezelfde strategische en tactische regels werden gevolgd als in recentere oorlogen. Je vindt deze opvatting vooral bij ervaren militairen, die de tegenwoordige oorlogvoering willen verbeteren door bestudering van oorlogen uit het verleden. Die studies concentreren zich onvermijdelijk op aspecten die eigen zijn, of lijken, aan oorlog in het algemeen. Het uitgangspunt is dat alle legeraanvoerders, uit welke periode ook, in wezen hetzelfde doen op ongeveer dezelfde manier. Het is dan volstrekt gewettigd om voor Romeinse en Punische generaals dezelfde maatstaven aan te leggen als voor Frederik de Grote, Napoleon of Rommel. Alleen al uit de titel van het boek van Liddell Hart, *A Greater than Napoleon – Scipio Africanus* blijkt dat de schrijver die vergelijking gerechtvaardigd achtte.²

Ongetwijfeld zijn er aspecten van de oorlogvoering die in de loop der eeuwen niet veel veranderd zijn. Er zijn diverse praktische problemen – uitgebreide troepenverplaatsingen, de foeragering en uitrusting van de troepen, de verbindinglijnen en de beperkingen die opgelegd worden door natuurlijke obstakels en het terrein – die sinds de steentijd niet veranderd zijn. Een militair is beter in staat zoiets vanuit de praktijk te bekijken dan een academicus die zijn hele leven aan de universiteit heeft doorgebracht. Maar terwijl de problemen dezelfde blijven, doen de oplossingen dat niet: de laatste zijn in elke samenleving weer anders en worden niet domweg gedicteerd door de beperkingen van de beschikbare technologie. Volken die op hetzelfde technologische niveau staan en vergelijkbare hulpbronnen hebben, voeren niet noodzakelijk op dezelfde manier oorlog. De wijze van oorlogvoering hangt net zozeer af van de cultuur als elke andere menselijke bezigheid. Het Romeinse systeem, waarbij een legeraanvoerder werd gekozen uit de politici, zou onzinnig zijn in moderne westerse democratieën, die hechten aan een beroepsopleiding van hogere militairen. De Romeinen zouden het duidelijke onderscheid dat deze landen maken tussen de militaire en de politieke leiding niet begrepen hebben. Een Romeins senator was niet ofwel politicus, ofwel militair, maar automatisch beide. Niettegenstaande de moderne kritiek op dit aspect van het Romeinse krijgswezen schijnt het voor hen goed te hebben uitgepakt. Maatschappijen verschillen in de manier waarop ze het leger organiseren en de oorlogvoering aanpakken. Sterker nog, elke beschaving denkt weer anders over oorlog: wat het begrip inhoudt, waarom en hoe je oorlog voert, hoe een conflict wordt beslist en wat de consequenties zijn van overwinning en nederlaag.³

De Punische Oorlogen zullen in dit boek worden behandeld in de context van de militaire theorie en praktijk van de derde en tweede eeuw v.Chr. We zullen ons bezighouden met de Romeinse en Carthaagse opvattingen over oor-

log, met hun militaire instituties en met de politieke en sociale organisatie waardoor deze zijn voortgebracht. Daarbij zal ik betogen dat het conflict juist hierdoor de vorm aannam die het had, en dat de uitslag uiteindelijk afhing van de verschillen tussen Rome en Carthago in dit opzicht. Het gaat hier in de eerste plaats om militaire geschiedenis; de sociale en economische gevolgen van de oorlogen zullen slechts kort worden aangestipt. Een volledig verslag van de veldtochten, jaar voor jaar, zult u hier niet aantreffen. In veel gevallen beschikken we daarvoor over te weinig gegevens, maar zelfs waar we die wél hebben, zou het alleen maar uitlopen op een opsomming van onbekende plaatsnamen. Veldtochten die tegelijk plaatsvonden in verschillende gebieden zullen elk afzonderlijk worden behandeld. Ook de verschillende soorten gevechten worden apart besproken; de operaties te land en ter zee in de Eerste Punische Oorlog krijgen dus elk hun eigen hoofdstuk. Bepaalde episodien worden uitvoerig behandeld, zoals Hannibals campagnes van 218 tot 216. Behalve dat die belangrijk waren, zijn ze ook goed gedocumenteerd en bieden ze een goed inzicht in de geregelde veldslagen uit deze periode. Mijn bedoeling is steeds te onderzoeken hoe leger en vloot in die tijd opereerden en hoe de diverse soorten operaties de oorlog als geheel hebben beïnvloed. Ik probeer te analyseren waarom een generaal een bepaalde beslissing nam en wat de consequenties waren; ik waag me niet aan het opperen van wellicht betere alternatieven. De studeerkamergeleerde die probeert te bewijzen dat Hannibal met gemak had kunnen winnen als hij het anders had aangepakt, overtuigt alleen zichzelf.

DE BRONNEN

Bestudering van de oude geschiedenis verschilt in zoverre van die van latere perioden, dat de bronnen veel schaarser zijn en hun interpretatie vaak onzeker. Het valt niet altijd uit te maken in welk jaar een belangrijke gebeurtenis plaatsvond, ja zelfs of bepaalde incidenten, zoals veldslagen, überhaupt hebben plaatsgevonden. We weten te weinig over het ontwerp en de constructie van de vijfriemer, het voornaamste oorlogsschip in de Punische Oorlogen. Onze kennis van de uitrusting, organisatie, commandostructuur en tactiek van de legers van beide partijen – vooral van de Carthagers – vertoont talrijke hiaten. Soms moet je eerst gewoon de volgorde van de gebeurtenissen trachten te achterhalen, voordat je een poging kunt wagen ze te interpreteren, iets wat in de militaire geschiedenis vanaf de achttiende eeuw ondenkbaar is. Verder zijn de gegevens niet gelijkmatig over de periode verdeeld. Over de Tweede Punische Oorlog hebben we tamelijk veel materiaal, maar over de Derde en vooral de

Eerste veel minder. Onze gegevens stammen voornamelijk uit de geschriften van Griekse en Romeinse auteurs. Door archeologische opgravingen kennen we de plattegrond en de verdedigingswerken van sommige steden, waaronder Carthago en Syracuse, en weten we iets van de Punische cultuur en kolonisatie op Sicilië en in Spanje. Maar de archeologie onthult vooral trends over een langere periode en is een te bot instrument voor het verkrijgen van gegevens over militaire operaties. Directe gegevens over het krijgsbedrijf in de klassieke oudheid verschaft de archeologie ons uiterst zelden.

Geschiedenis wordt meestal geschreven door de overwinnaar, en dat geldt natuurlijk a fortiori wanneer de verliezende partij totaal vernietigd is. Er bestaat geen enkel verslag van het conflict, zelfs niet van een deel ervan, vanuit Punisch perspectief. Een paar Griekse auteurs hebben een pro-Carthaags verslag van de gebeurtenissen geschreven; de belangrijkste zijn de twee geschiedschrijvers die Hannibal op zijn tocht naar Italië vergezelden, van wie de ene zijn vroegere leermeester Sosylus was.⁴ Geen van deze verslagen is bewaard gebleven, maar het is duidelijk dat sommige van de bronnen die wel bewaard zijn er gebruik van hebben gemaakt. Zelfs die niet overgeleverde geschriften zijn geschreven door Grieken, in het Grieks, en dus door buitenstaanders, die misschien niet volledig op de hoogte waren van de Punische instituties en cultuur. We zien de Punische Oorlogen dus onvermijdelijk door Griekse of Romeinse ogen, in werken van auteurs die wisten dat Rome uiteindelijk de overwinning zou behalen. Er valt onmogelijk een Punische versie van het conflict te geven; het zou immers net zo verkeerd zijn om automatisch alles wat de Romeinen in een gunstig daglicht stelt buiten beschouwing te laten en geloof te hechten aan alles wat de Carthagers in een gunstig daglicht stelt, als om de Romeinse propaganda over de onbetrouwbaarheid van de Carthagers blindelings te aanvaarden. Uiteindelijk moet dit de geschiedenis blijven van Romes strijd tegen een Punische vijand, zoals de naam Punische Oorlogen al zegt, aangezien de Carthagers toch niet gesproken zullen hebben van oorlogen met zichzelf.

Griekse en Romeinse geschiedschrijvers streefden niet hetzelfde na als hun moderne collega's. Geschiedenis was een tak van literatuur die onderhoudend wilde zijn – een idee dat veel academici tegenwoordig verfoeien – en daarnaast informatie en inspiratie wilde geven. De conventie hield in dat er passende redevoeringen werden bedacht die de hoofdrolspelers op belangrijke momenten in de mond werden gelegd, en dat er overbekende gemeenplaatsen of *topoi* werden gebruikt bij beschrijvingen van bijvoorbeeld de plundering van een stad of de nasleep van een gevecht. Het valt onmogelijk uit te maken of zulke incidenten verzonnen zijn dan wel of de auteurs nu eenmaal automatisch dit soort gebeurtenissen opnamen. Antieke geschiedschrijvers zagen als ideaal dat

een werk behalve kunstig gecomponeerd ook waarheidsgetrouw was, en vermoedelijk bleven ze althans in zuiver verhalend opzicht dicht bij de feiten. Maar we hebben geen keus. Als we het werk van de antieke auteurs in geen enkel opzicht serieus nemen – een extreem standpunt, al komen sommige onderzoekers dicht in de buurt daarvan – staan we met lege handen. Wel is de ene auteur betrouwbaarder dan de andere. Laten we de voornaamste bronnen voor deze periode dus eens stuk voor stuk bekijken.

Verreweg de belangrijkste is de Griekse geschiedschrijver Polybius. Hij was een Achaëische edelman die in de Derde Macedonische Oorlog tegen de Romeinen vocht; toen de oorlog in 167 formeel was beëindigd, werd hij als een van de duizend gijzelaars van de Achaëische Bond meegenomen naar Rome. Daar raakte hij bevriend met een jonge Romeinse edelman, Publius Cornelius Scipio Aemilianus, degene die later Carthago zou verwoesten. Zo kreeg hij een voorkeursbehandeling. Polybius vergezelde Scipio Aemilianus op zijn veldtochten in Afrika en Spanje en maakte uitgebreide reizen in het westelijke Middellandse Zeegebied. We weten niet precies wanneer hij aan zijn *Geschiedenis* is begonnen en wat de oorspronkelijke opzet ervan was, maar uiteindelijk liep het werk tot en met de Derde Punische en de Vierde Macedonische Oorlog, die eindigden in 146. Het uitvoerige relaas begint met de Tweede Punische Oorlog en de gelijktijdige gebeurtenissen in het Griekse Oosten, want Polybius wilde een ‘universele geschiedenis’ schrijven, die alles omvatte wat er in een bepaalde periode voorviel in de hele beschaafde wereld. De opgaaf die hij zich stelde was voor een Grieks publiek te verklaren hoe de Romeinen in zo korte tijd de mediterrane wereld konden gaan overheersen. Toen het werk voltooid was, besloeg het veertig boeken, waarvan de eerste twee over de periode vóór de strijd met Hannibal gaan. Daardoor bevat boek 1 ons meest volledige en betrouwbare verslag van de Eerste Punische Oorlog, ook al bespreekt Polybius die veel minder uitvoerig dan de Tweede en de Derde Oorlog. Helaas is er slechts een klein deel van het hele werk bewaard gebleven. Tot 216 is het verhaal compleet, daarna hebben we slechts fragmenten.

Polybius wilde de waarheid achterhalen en uit bijtende kritiek op auteurs die dat niet probeerden. Hij was in de gelegenheid om een aantal mensen te spreken die hadden deelgenomen aan de strijd met Hannibal en was ooggetuige van de val van Carthago in 146. Zijn band met een van de grote adellijke families van Rome gaf hem een unieke kans om te weten te komen hoe het politieke en militaire systeem van de Romeinen werkte. Soms hebben zijn theorieën over universele geschiedenis er misschien toe geleid dat hij de gebeurtenissen wat al te schematisch voorstelt, maar over het algemeen is hij nuchter en zorgvuldig in zijn analyses. Hij was een groot bewonderaar van de

Romeinen, maar dat belette hem niet om hier en daar kritiek te hebben op hun optreden of te laten zien dat ze soms onbetrouwbaar en incompetent waren. Zijn vriendschap met Scipio Aemilianus bracht hem ertoe de rol van Scipio's familie in het conflict uiterst gunstig af te schilderen. Scipio Aemilianus was geadopteerd door de zoon van Scipio Africanus, de man die Hannibal beslissend versloeg bij Zama. Hij was de beste generaal van de Romeinen in de Tweede Oorlog en verdient althans het meeste van de lof die Polybius hem toezwaait. Africanus' vader speelde lang niet zo'n voorname rol, maar krijgt een zeer eervolle vermelding. Aemilianus' echte vader was Aemilius Paullus, een zoon van de consul die sneuvelde bij Cannae. Polybius doet zijn best om Paulus senior vrij te pleiten van verantwoordelijkheid voor deze ramp, al moeten we bedenken dat hij hierin niet zo ver gaat als sommige anderen. Aemilianus' oudere broer werd geadopteerd door een nakomeling van Fabius Maximus, wiens dictatorschap in 217 en daaropvolgende commando's gunstig lijken te zijn besproken. Helaas beschikken we niet over Polybius' verslag van 205, het jaar waarin Fabius Maximus zich schijnt te hebben verzet tegen het voorneemen om Scipio het commando in Afrika te geven.⁵

Daar waar het relaas van Polybius afwijkt van dat van anderen, verdient het zijne meestal de voorkeur; maar het fragmentarische karakter ervan betekent dat we vaak afhankelijk zijn van andere schrijvers. Daar is in de eerste plaats Livius, die in Rome schreef tijdens de regering van de eerste keizer, Augustus, eind eerste eeuw v.Chr. tot begin eerste eeuw n.Chr. Zijn *Geschiedenis van Rome* begint met de mythische oorsprong van die stad en eindigt met Augustus. Het is een sterk patriottisch verhaal dat de deugden van vroegere generaties verheerlijkt en uitlegt hoe Rome zich zijn problemen zelf op de hals heeft gehaald, door het zedenbederf en de acties van een aantal verdwaasde, populistische politici. De teneur van het werk past goed bij het ethos van de augusteïsche periode; ondanks zijn radicale karakter maakte het regime van Augustus er aanspraak op dat het een revival van de traditionele vroomheid en deugdzaamheid teweeg had gebracht en een waardig opvolger was van de sterke republiek van de derde eeuw v.Chr. en daarvoor. Anders dan Polybius had Livius het politieke of militaire leven niet van nabij meegemaakt, en hij ging veel minder kritisch te werk bij het gebruik van zijn bronnen. Zijn werk omvatte 142 boeken, maar alleen boek 1-10, over de periode tot 293 v.Chr., boek 20-30, over de Tweede Punische Oorlog van 218-201, en boek 31-45, waarin het verhaal wordt voortgezet tot 167, zijn bewaard gebleven. Van de overige boeken, waaronder die over de Eerste en de Derde Punische Oorlog, is slechts een korte samenvatting van de inhoud overgeleverd.

Bij Livius vinden we het langste, meest volledige verslag van de oorlog met

Hannibal en we zijn grotendeels van hem afhankelijk voor de oorlog na 216, waarover we alleen maar een paar fragmenten van Polybius hebben. Het relaas van Livius is hoogst dramatisch en hij komt met allerlei romantische verhalen. Hij kon beschikken over de volledige versie van Polybius en schijnt daar voor sommige gedeelten uitgebreid gebruik van te hebben gemaakt. Maar zelfs met zo'n goede bron maakt Livius af en toe forse fouten. Zijn verslag van de slag bij Cynoscephalae in 197 lijkt hier en daar haast een vertaling van de tekst van Polybius, die intact is overgeleverd. Maar waar Polybius zegt dat de Macedonische falanx zijn spiesen liet zakken van de marspositie, tegen de schouder, naar de vechtpositie, horizontaal in beide handen, begreep Livius het Grieks verkeerd en vertelt hij dat de Macedoniërs hun spiesen lieten vallen en in plaats daarvan het zwaard trokken. Op andere plaatsen gebruikte Livius bronnen die veel minder betrouwbaar waren; sommige daarvan waren sterk beïnvloed door de tradities van Romeinse families uit de senatorenstand, die de prestaties van hun voorvaders flink aandikten. Soms geeft hij van een verhaal verschillende versies die hij bij diverse eerdere auteurs heeft aangetroffen, waarmee we een indruk krijgen van die niet-bewaarde werken, maar meestal komt hij met één versie. Livius schrijft uitvoeriger dan Polybius over Romeinse politiek, vooral over sommige controversiële verkiezingen, en over de Romeinse godsdienst. Maar over het algemeen moet zijn geschiedenis, vooral in militaire zaken, met behoedzaamheid worden gebruikt.⁶

De meeste andere bronnen zijn zelfs nog jonger dan Livius. Diodorus Siculus is ongeveer uit dezelfde tijd; hij schreef een universele *Historische Bibliotheek* in de laatste decennia van de eerste eeuw v. Chr. Deze bestond uit ten minste veertig boeken, maar is wat onze periode betreft slechts fragmentarisch overgeleverd. Diodorus, een Siciliaanse Griek, maakt op ietwat eclectische wijze gebruik van diverse eerdere bronnen die verloren zijn gegaan, zoals de pro-Carthaagse geschiedenis van de Eerste Punische Oorlog van Philinus. Appianus, een Griek uit Alexandrië en Romeins burger, schreef een geschiedenis van Rome in vierentwintig boeken. De gedeelten over de Punische Oorlogen zijn intact overgeleverd, maar lopen sterk in stijl uiteen. Zijn beschrijving van de slag bij Zama lijkt wel ontleend aan de *Ilias*. Hij schreef intussen verreweg de beste geschiedenis van de Derde Punische Oorlog en lijkt uitvoerig te hebben geput uit de niet-bewaarde tekst van Polybius. Begin derde eeuw n. Chr. schreef Dio Cassius, een Romeins senator van Griekse herkomst, een *Geschiedenis van Rome* in tachtig boeken. Er zijn slechts fragmenten van over, maar er is een samenvatting van het werk bewaard, in de twaalfde eeuw n. Chr. vervaardigd door de Byzantijnse monnik Zonaras, die leest als een doorlopend verhaal. Behalve deze geschiedwerken hebben we de biografieën van bekende Romeinen

die in het begin van de tweede eeuw n.Chr. geschreven zijn door Plutarchus, een Griek uit Chaeronea. Plutarchus was meer geïnteresseerd in het karakter van zijn figuren dan in hun precieze levensloop, maar hij geeft toch veel nuttige informatie. Voorts schreef Cornelius Nepos tegen het eind van de eerste eeuw v.Chr. korte biografieën van Hannibal en Hamilcar; deze bevatten informatie die in geen enkele andere bron te vinden is.

De meeste bronnen stammen uit veel later tijd dan de gebeurtenissen die ze beschrijven. Polybius maakte de Derde Punische Oorlog mee en heeft mensen gesproken die in de Tweede Punische Oorlog gevochten hadden, maar toen hij in Rome arriveerde, was er niemand meer in leven die aan de Eerste Oorlog had meegedaan. Over welke informatie konden onze bronnen eigenlijk beschikken? Ik noemde al enkele pro-Carthaagse werken van Grieken, in de eerste plaats de Siciliaan Philinus voor de Eerste Oorlog en de Spartaan Sosylus voor de Tweede. Eind derde eeuw v.Chr. begonnen de Romeinen zelf hun geschiedenis op te tekenen, voornamelijk omdat ze zich het belang realiseerden van hun overwinningen op Carthago. Quintus Fabius Pictor en Lucius Cincius Alimentus, twee vooraanstaande senatoren, schreven een geschiedenis in het Grieks, en in de tweede eeuw schreef Marcus Porcius Cato de eerste geschiedenis in proza in het Latijn. Polybius merkt op dat zulke geschiedwerken meestal sterk partijdig zijn en elkaar soms direct tegenspreken. Afgezien van de schriftelijke bronnen had je de herinneringen die bewaard werden in vooraanstaande Romeinse families, al waren die vaak niet meer dan propaganda, en veel betrouwbaarder documenten als de verdragen tussen Rome en Carthago, die nog geraadpleegd zijn door Polybius, plus inscripties als die op de door Hannibal opgerichte Lacinische zuil. Er was kennelijk veel meer documentatie over de Tweede Punische Oorlog dan over de Eerste, die immers langer geleden was. Polybius schrijft dat hij zelfs een brief onder ogen had gehad waarin Scipio Africanus de opzet van zijn Spaanse veldtocht beschrijft voor de Macedonische koning Philippus v. Voor de Eerste Oorlog waren er niet zulke directe bronnen.⁷

We mogen er wel van uitgaan dat de verslagen van de Tweede Oorlog over het algemeen betrouwbaar zijn en dat de meeste details in de betere teksten uit contemporaine of bijna contemporaine bronnen stammen. Over de operaties van 265-241 v.Chr. bestaat veel minder zekerheid. In grote lijnen zijn onze gegevens vermoedelijk wel juist, maar veel van de details zijn twijfelachtig. De lezer zal opmerken dat voor deze periode veel vaker aan minder belangrijke bronnen wordt gerefereerd dan voor de operaties van 218-201, bij welke laatste de nadruk ligt op Polybius en Livius. De bespreking van de Derde Punische Oorlog steunt vrijwel geheel op Appianus en de paar overgebleven fragmenten

van Polybius. Als we meerdere parallele verslagen hebben van dezelfde periode, kunnen we die vergelijken en proberen uit te maken welke auteur waarschijnlijk de meest betrouwbare informatie verstrekt. Daar waar we maar één verslag hebben, moeten we die versie wel aanvaarden zolang ze enigszins plausibel lijkt, omdat we eenvoudig niets anders hebben. In het onderstaande zal vaak worden opgemerkt dat er getwijfeld wordt aan de juistheid van een relaas. Cijfers moeten altijd met argwaan worden bekeken, zelfs als ze in onze betrouwbaarste bronnen staan, omdat alle cijfers, en speciaal de Romeinse, in de loop der eeuwen nogal eens gecorrumpeerd raken bij het steeds weer overschrijven van een manuscript. Toch moet een moderne historicus oppassen met het aandragen van meer 'plausibele' alternatieven.